

Hegedűs Rita:

Tomka Miklós a vallás és rétegződés kapcsolatáról

1.

Tomka Miklóst vallásszociológiai munkássága kezdetétől a végéig foglalkoztatta a vallás és a rétegződés kapcsolatának kérdése. 1977-ben külön cikket írt róla, *A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés* címmel, s később talán nem is volt általános jellegű, a magyar vallási helyzettel foglalkozó munkája, amiben ne tért volna ki rá valamilyen formában. Annak idején vallásszociológiai előadásain egyik alaptételként említette, hogy két irány érdekes a vallás szociológiai vizsgálatokor: a társadalomnak a vallásra, illetve fordítva, a vallásnak a társadalomra gyakorolt hatása. Meglehet, ez a meggyőződése is vezette, amikor újra és újra visszatért a kérdés vizsgálatához.

Ugyanakkor nála ez az érdeklődés, nekem legalábbis úgy tűnik, kevésbé volt elméleti jellegű, a témához kapcsolódó elemzéseinek többsége az adott időszakban hangsúlyozni kívánt tendencia mellékszálaként jelenik meg. Bár hihetetlen mennyiségű munkában találunk ide vágó megállapításokat, hosszabb-rövidebb elemzéseket, kifejezetten a témával foglalkozó írása alig született.

A vallásosság és a rétegződésben elfoglalt hely kapcsolatának mind a két irányra vizsgálható: kíváncsiak lehetünk arra, hogy kik azok a vallásos emberek, mennyiben tér el összetételük a társadalom átlagától – ez esetben tkp. a vallásosság a „magyarázó változó“, bár ez jellegzetesen leíró szemlélet, nem feltétlenül igényel oksági elemzést. A másik lehetőség annak vizsgálata, hogy a társadalom egyes rétegeiben hogyan jelenik meg a vallásosság, s ez esetben már közelebb áll a magyarázó jelleghez a megközelítésünk – vagyis a réteghelyzet a független, a vallásosság a függő változó.

Tomka Miklós munkáiban mindkét irányú vizsgálatra találunk példát. Több évtizedes adatelemzési gyakorlatában rendre kitért a vallásos emberek társadalmi helyzetére, s írásai révén nyomon követhetjük e csoport összetételének változását is; de éppenséggel ugyanezen írásokban is gyakran visszaköszön az ellenkező irányú kapcsolat vizsgálata (vagyis az egyes társadalmi rétegek vallási típusonkénti megoszlása).

Amögött, hogy – a nála tipikus – keresztábrás vizsgálatban melyik irányban szálal az ember (vagyis mit tekint függő, és mit független, magyarázó változónak), elméleti megfontolások is állhatnak, nem pusztán leíró és magyarázó kutatás állhat

szemben egymással. Az elméleti, magyarázó kutatásban ugyanis sokszor nem olyan egyértelmű, melyik tényező állhat az ok, s melyik az okozat szerepében.

– A *szekularizációs elmélet* egyféle értelmezéséből az következhet, hogy a modernizációval párhuzamosan a vallás, vallásosság egyre inkább szerepet veszít a társadalomban, s a vallásos emberek is egyre lejjebb csúsznak – peremhelyzetbe kerülnek – a társadalomban. A modernséget képviselő egyes társadalmi pozíciókkal ekkor nem fér meg a vallásosság, aminek az felel meg, hogy a réteghelyzet a magyarázó változó, a vallásosság a függő (a modern gondolkodás, felvilágosultság, s az azzal járó modernebb, magasabb pozíció csökkenti a vallásosság valószínűségét). Igaz, egy másféle okoskodás szerint az „antimodernséget” jelentő vallásosság is megjelenhet magyarázó tényezőként, ekkor aki vallásos, az ellene mond a modern életnek, nem kapcsolódik be abba, vagyis a vallásosság csökkenti a magasabb pozíció esélyét egy modern társadalmi berendezkedésben.

– A *vallásüldözési tézis*ből ugyanakkor tényleg inkább ez utóbbi típusú kapcsolat feltételezhető: a vallásosság a független tényező, hiszen ettől függ, hogy valaki egy vallásellenes rendszerben milyen pozíciót szerezhet meg. (Másfelől persze itt is elképzelhető egy fordított sorrend, ahol a társadalmi helyzet a független, magyarázó tényező – aki jó pozícióban van vagy szeretne maradni, az vallástalanná kell hogy váljon, tehát a magas státusz vallástalanná tehet, hat az egyén vallásosságára.)

– A *vallási megújulás tézis*éből inkább a szekularizációs-modernizációs tézis első értelmezésének kapcsolattípusa adódik, hiszen ez esetben a tanultság, tudatosság az, ami éppenséggel egy tudatos, elkötelezet vallásosságot eredményez.

Elképzelhető, hogy az, hogy Tomka rendre mindkét irányban kiszázelékolja az összefüggésben szereplő két változóját, azt jelzi, hogy itt egy rejtett értelmezési dilemmával küzdött. Amikor a vallásüldözés tényét, megtörténtét akarta hangsúlyozni, inkább hajlott arra, hogy a vallásosság irányában százalékolta eredményeket emelje ki, amikor viszont a vallási változást és megújulást akarta láttatni, akkor kiemeltebbben foglalkozott a rétegződés választott változóját független változóként kezelő elemzéseivel.

2.

Tomka Miklós kezdettől mindvégig hangsúlyozta, hogy Magyarországon a vallásosok társadalmilag rossz, peremhelyzetben vannak. (Pl. 1977, 1979, 1990, 1999, 2006.)

A vallásosság és a rossz társadalmi helyzet közötti kapcsolatot részletesen elemezte már a hetvenes években is (TOMKA 1977a), és ekkor egyértelműen megerősítette ennek

meglétét: kölcsönös összefüggést tudott kimutatni az alacsonyabb társadalmi helyzet és a vallásosság között. A vallásosságot ugyan ekkor még csak egy kétpólusú skálán tudta mérni (vallásos-nem vallásos), de ezen túl a lehető legrészletesebb elemzésnek vetette alá adatait.

A 80-as években is kitartott a peremhelyezetre vonatkozó állítása mellett, sőt ekkortól kifejezetten hangsúlyozni kezdte ezt, az ötvenes évek vallásüldözését is megpendítve már. Ld. 1985-ös egyik cikkének fejezetcímét: „A vallásosság társadalmi bázisának eltolódása” (TOMKA, 1985b)

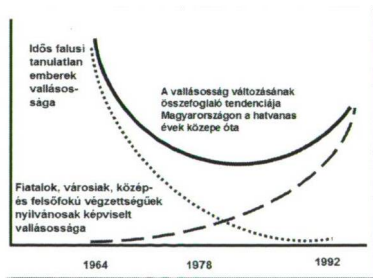
Későbbi – már a különféle vallásosságskálákat is alkalmazó 90-es évekbeli – kutatásaiban is rendre visszatért a kérdéshez („A társadalom vallásos részének öröklöttén hátrányos a helyzete” (TOMKA, 1999, fejezetcím); és még a 2006-ban megjelent válogatásában is fontos tényként emelte ki ugyanezt (igaz, a 90-es évek adataira alapozva, s eredetileg 1996–2000-es megjelenésű írásait újraközölve itt)!

Változás a 2000-es években állt csak be a megfogalmazásában: először, 2002-ben felveti, hogy talán a hátrányok fokozódása megáll, 2010-ben pedig már a helyzet kiegyensúlyozódásáról beszél: „Csökkentek a vallásos és a nem vallásos emberek társadalmi-demográfiai helyzetének különbségei” (TOMKA 2010: 412)

3.

A vallásosok rossz társadalmi helyzetének okai között kiemelten a vallás elleni felépést, vallásüldözést nevezte meg – ez a tematika idővel elemzéseit egyik szokásos panelévé vált –, illetve utalt a modernizációs folyamatokra is.

A vallásosok rossz társadalmi elhelyezkedésének folyamatos hangoztatásával párhuzamosan ugyanakkor rendszeresen – igaz, nem ugyanolyan gyakran – rámutatott arra, hogy a fiatal városi-fővárosi elitben nő a vallásosok aránya. (Ld pl. emlékezetes vonaldiagramját – Tomka 1992 –, amelyben tkp. azt demonstrálta, hogy a vallásosok társadalmon belüli arányának visszaesése megállt, s hosszú távon emelkedni is fog éppen a vallásos réteg összetételének kicserélődésén keresztül!)

Nem emelte ugyan nagyon ki (inkább csak mintegy zárójelesen említette meg), hogy különbözik a vallásosok és az egyházasan vallásosok csoportjának vallásossága, illetve társadalmi pozíciója, de beszélni többször is beszélt róla.

4

Ugyanakkor szinte munkássága végéig reflektálatlanul hagyta azt az – egyébként általa is kimutatott változási folyamatokból táplálkozó – tendenciát (s többeknek meglátását), hogy ahogy változik a fiatal vallásosok között a társadalmi pozíció, lassan eltűnik a vallásosok hátránya, sőt az elitesedés felé halad legalábbis az egyházasan vallásosok rétege. Ha a nyolcvanas-kilencvenes években bizonyos értelemben ki is tért ezekre az összefüggésekre, a maga teljességében csak utolsó munkájában jelenik meg az első gondolat (ti. hogy eltűnik a hátrány), a második pedig (ti. hogy az egyházasan vallásosok esetében megindul egy társadalmi kiemelkedés) ebben az összefüggésben nem is jött elő. (Más kérdés, hogy – mint a 3. pontban szó volt róla – az egyházasan vallásosok kétpólusú összetételéről sokszor említést tett.)

Az az érdekes, hogy a társadalmi hátrányok kiemelése ellenére ezenközben már – mint láttuk – a 80-as években ő beszélt arról, hogy megindult egy változás! Később – legalábbis nagyon úgy tűnik – ezt valahogy nem bolygatta. Igaz, vissza-visszatérően egyszerre beszélt a vallásosok hátrányos társadalmi helyzetéről és egyes rétegekben végbemenő vallási növekedésről (időközben bonyolultabb skálákkal mért, részletesebb adatokon is, pl. Tomka 1990a, 1996b).

Ha időrendben olvasgatjuk írásait, az látszik, hogy a legelső munkáiban inkább a vallásosok alacsony státuszát tudta kimutatni, ekkor még csak kétfokú skálát használva. Aztán a 80-as évek közepétől a 90-es évek elejéig volt elemzéseinek egy vonulata, amelyben a városi, tanultabb rétegek nagyobb fokú vallásosságát mutatta ki, már az ötfokú skálát is alkalmazva; de ekkor is kitért a vallásosok összességében vett rossz státuszára. Ezek után, nagyjából a 90-es évek közepétől a 2000-es évek elejéig szinte csak ezt hangsúlyozta, igaz, mindig precízen – néha egészen hosszan elemzett adatokkal – kitérve arra, hogy az egyes korosztályokban nem azonos a tendencia. Aztán a 2000-es évek elején megjelenik az a gondolat, hogy csökken a vallásosok hátrányos helyzete, de igazából csak a 2010-es tanulmányában találni meg annak elismerését, hogy összességében mára javult a vallásosok státusza. (Még itt sem mond olyat, hogy kezdenek kiemelkedni...)

5.

Felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben a státuszkiegyenlítődés folyamata az általa a 80-as években kimutatott mozzanattal (fiatalabb városiak nagyobb fokú vallásossága) megindult, vajon miért nem beszélt aztán ennek a státuszkiegyenlítődésnek a további sorsáról és eredményéről oly sokáig.

A következő válaszlehetőségeket érdemes mérlegelni:

a) Beszélt, csak nem emelkedett ki számtalan munkája közül, s így munkáit olvasva elkerüli az ember figyelmét. – *Ez ugyan könnyen lehetséges, de mivel elég sokat publikált, és sok az átfedés, ismétlés a munkáiban, kevésbé tűnik valószínűnek, hogy teljesen más megközelítést alkalmazott volna néhány munkájában, olyat, aminek ne volna nyoma az ismertebb munkákban.*

b) Beszélt, csak nem a magyar munkáiban, utolsó időszakában egyébként is sokkal inkább idegen nyelven publikált. – *Ez megint csak lehetséges, de ebben az esetben egy újabb kérdés merül fel, nevezetesen, hogy akkor miért nem érezte szükségét annak, hogy erről magyar környezetben beszéljen...*

További, az egyszerű érzékcslódásnál elgondolkodtatóbb magyarázatok lehetnek:

c) Azért nem beszélt erről, mert nem így látta a kérdést, nem így értelmezte a számára rendelkezésre álló adatokat,

d) illetve egyszerűen nem hitte el a lassan kirajzolódó tendenciát, nem merté komolyan venni mindaddig, amíg egyértelműbb jeleket nem lát.

e) Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy valóban fokról fokra rajzolódott ki a tendencia.

Végül komolyan megfontolandó az is, hogy

f) azért történt mindez így, mert ő mindig arról beszélt, amit fontosnak érzett az adott közegben, helyzetben. – *Ez az időről időre végbemenő tematikaváltás nagyon izgalmasan nyomon követhető műveiben, ennek bemutatására a függelékben még röviden kísérletet is teszek.*

Összességében úgy látom, Tomka Miklós beszélt a kiegyenlítődési folyamatról, csak nem nagyon hangsúlyozta azt (legalábbis az itt most átolvasott magyar nyelvű munkáiban). Egyrészt nem ezt tartotta fontosnak, másrészt a maga teljességében nem hitte el, hogy ez van, ezért az általa is bemutatott tényeknek más értelmezését adta. Ahogy fokról fokra kiteljesedett a folyamat, úgy vált az ő számára is fontossá, megemlítendővé.

6.

Az előzőek egyébként bizonyos fokig módszertani kérdésként is megfogalmazhatók: a kor mint kontrollváltozó szerepével mintha külön nem foglalkozott volna. Sokszor bevetette ugyan a kor szerinti elemzést, megnézte a generációváltás konstatálása érdekében a tendenciákat kor szerinti bontásban, de arra nem látok példát a munkáiban, hogy foglalkozott volna azzal, hogy mivel az alacsony státusszal a magasabb kor korrelál, lehetséges, hogy mesterséges a kapcsolat státusz és vallásosság között, s inkább összetételhatással állunk szemben. Ő inkább az interakciós hatás kimutatására helyezte a hangsúlyt: azt mutatta ki rendre, hogy máshogy hat a fiatalabb és az idősebb generációk vallásosságára a státusz.

7.

Végül a kérdéskör kapcsán is megemlítené sajátos kérdés a magyar szerzőtársakkal, illetve szakmai nyilvánossággal való kapcsolata. Viszonylag kevés magyar, vallás kutatással foglalkozó szerzőre reflektált, hivatkozott a témában, s „szakmaibb” elemzéseit egyre kevésbé magyar nyelven írta. Magyarul mintha eltolódott volna a megjelenése a szűkebben szakmai munkák felől egyfajta „értelmiségi” fellépés irányába: inkább szeretett sajátos, sokszor inkább nyilvános értelmiségi megszólalásként vagy ismeretterjesztésként felfogható, helyzetösszegző írásokat publikálni. Ez a szerepfelfogás egyébként sosem volt tőle idegen, de idővel –úgy tűnik – erősödött.

Függelék

Néhány, a téma szempontjából fontos munkájának összehasonlítása

Két fontos írás 1990-ből:

1990b: Vallás és vallásosság

Különösen fontos munka abból a szempontból, hogy itt jelenik meg nagyobb nyilvánosság előtt a magyar vallási helyzet bemutatása. A szocialista rendszer tendenciáinak adatoló bemutatása itt összekapcsolódik azzal az elméleti értelmezéssel, amely szerint Magyarországon együtt járt az anómia és a vallás elleni fellépés, illetve a nyomá-

ban járó vallási hanyatlás, a rendszer hanyatlásával párhuzamosan pedig a társadalom magára találása és a vallási újraéledés (ahogy Tomka mondja: „...mi a vallásosság és a társadalmi önállóság és öntörvényűség között feltételezünk összefüggést”, 535. o.). Ezen keretek között tárgyalja Tomka a vallásosok társadalmi helyzetét, s nem meglepő módon itt a vallásosok két póluson való nagyobb előfordulási arányát emeli ki (1984-88-as adatokon végzett elemzésekre alapozva): az idős falusiak, valamint az alacsony végzettségűek között, illetve a fiatal városiak, valamint a magasabb végzettségűek között nagyobb az átlagosnál az arányuk. Rámutat arra is, hogy a különbség az egyházi-isan vallásosokra vonatkozóan a határozottabb.

1990a: A vallás változása Magyarországon

Ebben a munkájában – amely nagyon alapos elemzést végez a vallásosság és a társadalmi rétegződés kapcsolatáról, 1985-ös adatokon – ismét csak más témák mellett, de terjedelmét tekintve hangsúlyos módon. Bemutatja a két- és az ötfokozatú vallásosság skála, illetve a templomba járás mint vallásosság mérce alkalmazása mellett adódó eredményeket, a két- és többdimenziós elemzések eltérő összefüggéseit is, valamint külön vizsgálja a nem vallásosok arányait is a különböző rétegekben. Alapvetően tehát a vallásosság a függő változó ebben az elemzésben.

Arra jut, hogy bár némileg növekszik a fiatalabb generációk körében a vallásosság, össztársadalmi szinten egyértelműen csökken a vallásosság szintje. Ennek legfőbb oka a kohorszcserelődés, egyre alacsonyabb vallásossággal lépnek be az újabb nemzedékek (ha tehát közben már ez az alacsony szint növekedésnek indult is, ez mindig sokkal alacsonyabb a kimenő generációk szintjénél). Ennek egyik okaként azt nevezi meg, hogy az iskolázottabbak körében sokkal magasabb a nem vallásosok aránya, mint a tanulatlanok körében, így az iskolázottság általános emelkedésével csökkenni fog a vallásosság szintje a társadalomban. Más kérdés, hogy közben azt is kimutatja, hogy a városi tanultak körében magasabb az egyházas vallásosság.

Egy évben jelent meg a két elemzés (bár feltehető, hogy itt b) jelüként futó munka készült el hamarabb, ezért is vettem előbbre), mégis ordítóan másra fut ki a kettő! Míg az első széles nyilvánosságnak szánt, összegző munka, a második egy jóval kisebb, egyértelműen szakmai körnek szóló írás. S a másodikban engedi meg kevésbé magának az optimizmust, itt inkább a csökkenést hangsúlyozza minden téren. Az elsőben az anómiával szembeállítja a vallást, s így a felfelé ívelés tendenciái a fontosabbak, a másodikban viszont a vallásul-dözés, a vallási szocializáció elmaradása a kiemelt vonulat, s ebbe illeszkedik a vallásosság lefelé mutató irányának bemutatása.

1996a: Vallás és vallásosság

Jelentős összegző megállapításokat tartalmazó írás a téma szempontjából, mintegy 2,5 oldal terjedelemben foglalkozik a társadalmi struktúra és a vallásosság kapcsolatával, „A vallásosság bázisa a társadalmi struktúrában” címmel. Az 1991-es ISSP nemzetközi összehasonlító adataival dolgozik. Elméleti irodalmat is felvonultat, értékeli az alsó és felső rétegek vallásosságát, a középosztályi szokásként érvényesülő templomba járást. Magyar viszonylatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy bár a többgenerációs értelmiségi családokban nagyobb fokú a vallásosság, mint más rétegekben, ez sem nem jelenti azt, hogy az értelmiség, s pláne a felsőbb réteg egészére ez igaz lenne, sem nem azt, hogy ne lenne igaz az, hogy az alacsonyabb státuszúak között több, a magasabbak között kevesebb a vallásos, és fordítva, a vallásosok között több az alacsony státuszú, a nem vallásosok között pedig a magas. Végül, úgy látja, hogy összességében „a templombajárók arányában rétegtkülönbségek kevésbé érvényesülnek” (602. o.).

Tehát egy kiegyensúlyozott, a helyzetet minden oldalról körüljárni igyekvő elemzéssel van itt dolgunk, a konklúziója azonban egyértelműen irányváltás, mert itt a társadalom összességéhez viszonyítja az esetenként kedvezőnek tűnő arányokat, s az alacsonyabb státuszúak nagyobb vallásosságát emeli ki.

Egyetlen kötet – Vallás és társadalom Magyarországon – négy kiválasztott írása, eredeti megjelenési idejük sorrendjében:

1996b: Mely rétegekkel kommunikál a magyar egyház?

Egyháziak számára készült írás, egyik fontos kérdése, hogy kik tartoznak a körükbe, kiket nem ér el az egyház. Tomka a munka egy részében kifejezetten visszautal 1977-es, a rétegződésben elfoglalt hely és a vallásosság összefüggését tárgyaló elemzésére. Miután megemlíti, hogy sok információ gyűlt már össze arról, hogy milyen rétegekben találhatók a vallásosok és az egyháziasan vallásosok, 1993-as adatokkal dolgozva a másik irányból kezdi elemezni a kérdést: a vallásosok belső megoszlását vizsgálja. Rámutat arra, hogy még mindig fennáll az a helyzet, hogy a vallásosok közt sokkal több a rossz helyzetű, alacsonyabb státuszú (falusi, öreg, tanulatlan, szegény, egyedül élő).

Megint csak látható itt – az előző 1996-os keletkezésű munkához hasonlóan – a hangsúlyváltás.

2000a: Vallás és egyház a mai Magyarországon – tények és tendenciák

Az írás a magyar helyzet különösségét van hivatva bemutatni, azt hangsúlyozza, miben tér el az itteni vallási helyzet a nyugat-európaítól, s mik a 90-es évek végének jellegzetességei. Több egyéb téma mellett foglalkozik a rétegződésbeli helyzettel is. Itt sok eddigi kutatás eredményeire hivatkozva rámutat arra, hogy a vallásosok (itt kifejezetten: egyházián vallásosok) milyen sok szempontból vannak rosszabb helyzetben, mint a társadalom átlaga (vidékiek, idősek, tanulatlanok, szegények, immobílok stb.). Tomka kifejezetten a politikai-ídelológai okokat emeli ki. A továbbiakban ísmét részletesen, több dímenzíóban elemzi – 1997 végi adatokon – a vallásosság egyes rétegekben történő megjelenését is (tehát a hívatkozásokra épülő felsorolásban említettekkel fordított irányban százalékolva), illetve (a hívatkozásokban szereplő irányhoz hasonlóan) a vallásosok különböző szempontok szerint képzett rétegek szerinti megoszlását. Az eddigi gondolatmenetből némileg kilógó megállapításokkal megint csak rá kell mutatnia, hogy az egyházián vallásosok a városi tanultabb rétegekben is magasabb arányban vannak az átlagosnál jelen, de ezek után visszatér ahhoz, hogy a hátrányokat taglalja (több köztük a vidéki, az idősebb és a rosszabb anyagi helyzetű).

2000b: Vallás és egyház a mai Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta

(Eredetileg a Théma c. református folyóirat tanulmányaként jelent meg.)

Az írásban alapvetően arról beszél Tomka, hogy a vallásellenesség kora után hogy alakul a vallás helyzete. Bemutatja, hogy a vallásosság tovább él, kicsit növekszik, de a sebek behegedéséhez idő kell. Ezen értelmezési keretben kerül elő a vallásosok társadalmi rétegződésben elfoglalt helye, s itt egyrészt a továbbélő hátrányos helyzet kerül említésre (a rosszabb helyzetű csoportokban több a vallásos), másrészt azonban, a vallási megújulást bizonyítandó, a templomba járóknak az egyes generációkban eltérő – egyre javuló! – pozíciójú csoportokban való megjelenése (1998-as adatokkal dolgozva).

2002: A vallásosság és az egyházak Magyarországon a kilencvenes években

Egy tankönyvszerű szöveggyűjtemény (PÜSKI LEVENTE – VALUCH TIBOR (szerk.): Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések) egy fejezeteként íródott szöveg, amelyben a hangsúly a vallás társadalmi jelenlétén van, azon, hogy egy demokratikus államban számolni kell vele és az egyházakkal. A háttér felvázolása is célja, mind elméleti, mind történeti tényezőket is számbavesz. Célja láthatólag egyfajta higgadt helyzetbemutatás is; lassuló és kicsi, de megfigyelhető vallási növekedésről beszél Tomka. A rétegződés témaköre itt jön be, ekkor említi talán először munkáiban, hogy talán már nem fokozódnak a hátrányok, s hogy lassan-lassan megváltozik a vallásosok összetétele is.

Utolsó két munkája:

2011: *A vallás a modern világban.*

Ez volt az MTA-doktori disszertációja – legkésőbb 2009-ben kellett lezárnia, hiszen 2010-ben védte meg. Elméleti munka, nem foglalkozik benne rétegződési kérdésekkel.

2010: *Vallási helyzetkép 2009*

Az Európai értékrendvizsgálat 2008-as hullámának adatait elemzi. Itt látszik először az, hogy Tomka – friss adatokra alapozva – egy az egyben arról beszél, hogy csökkent a vallásosok hátrányos helyzete.

A témával kapcsolatos áttekintett munkái:

- 1977a: A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. *Szociológia*, 1977, 4. sz. 522–536.
- 1977b: A változó vallásosság mérésének problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, (4): 363–376. (1986-os tankönyvében benne van)
- 1979: Vallás és társadalmi rétegződés. *Magyar Tudomány*, (1): 11–20.
- 1979: A szekularizáció mérlege. *Valóság*, (7): 60–70.
- 1980: A vallásos önjellemzés néhány tendenciája. *Világosság*, (6): 360–366.
- 1983: Társadalmi változás – vallási változás. *Szociológia*, (3): 253–272.
- 1985a: Változó vallás. *Kultúra és Közösség*, (1): 3–14.
- 1985b: A vallásosság változása – egy és több dimenzióban. *Kultúra és Közösség*, (5): 3–16.
- 1990a: A vallás változása Magyarországon. In Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk.): *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest, 1990, MTA Filozófiai Intézet, 262–318.
- 1990b: Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovics György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Társi, 534–555.
1991. Magyar katolicizmus 1991.
- 1992: Hit és társadalmi elkötelezettség. In Békés Gellért – Kovács K. Zoltán (szerk.): *Keresztények és a demokrácia*. Róma: Katolikus Szemle, 39–54. (Ld. Csak katolikusoknak! kötet!)
- 1996a: Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: Társi, 592–616.
- 1996b: Mely rétegekkel kommunikál a magyar egyház? *Európai Szemmel*, (4): 53–66. (Ld. *Vallás és társadalom Mo.-on kötet!*)

- 1999: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány*, (5): 549–559. (http://epa.oszk.hu/00700/00775/00005/1999_05_05.html)
- 2000a: Vallás és egyház a mai Magyarországon – tények és tendenciák. In Szirtes Gábor (szerk.): Az 1997. évi tanuló társadalom konferencia naplója. Pécs: Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata, 104–136. (*Ld. Vallás és társadalom Mo.-on kötet!*)
- 2000b: Vallás és egyház a mai Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. *Téma*, (4): 4–26. (*Ld. Vallás és társadalom Mo.-on kötet!*)
- 2002: A vallásosság és az egyházak Magyarországon a kilencvenes években. In Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Debrecen: 1956-os Intézet, Debreceni Egyetem, 473–495. (*Ld. Vallás és társadalom Mo.-on kötet!*)
- 2010: Vallási helyzetkép 2009. In Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest: OCIFE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, 401–426.
- 2011: *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában.* Budapest: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet – Párbeszéd (Diaglógos) Alapítvány